

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «СУҰЫҚ ТАМШЫ» ПОВЕСТИНДЕ ГӨНЕРГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Айнура Жиенбаева Батырбек қызы
Ахметярова Хурлиман Щнгарбаевна
Нөкис қаласы 1-санлы политехникум.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18281316>

Аннотация. Қарақалпақ тил билиминде аз үйренілген мәселелердің бири арханизм, истаризм, диалектизм илимий көзқарастан анализленеди. Мақалада тилимиздеги гөнерген сөзлердің көркем әдебият стилинде де жийи қолланылыұы лингвистикалық көзқарастан баян етиледі.

Гилт сөзлер: Гөнерген сөзлер, арханизм, истаризм, семантика, лексикология.

Халықтың тарийхый раужланыұ басқышларында жаңа түсиник хәм кубылысларды билдиретуғын жаңа атамалар – неологизмлер пайда болып отырса, керисинше базы бир сөзлер – терминлер гөнереди, олар қолланыұ өрисин тарайтып, соңында қолланыұдан биротала шығып қалады. Арханизмлер гөнерген сөзлердің бир топары болып, пассив сөз қатламға киреди. Ыақыттың өтиұи менен тилдің сөзлик қурылысында да арханизмлердің синонимлери пайда болады, олар активлесип арханизмлердің қолланыұ өрисин шеклейди.

Өзиниң сөзлик қурамдағы орнын басқа сөзлерге берген арханизмлерди **лексикалық арханизмлер**, ал көп мәнили сөзлердің айырым гөнерген мәнилерисемантикалық арханизмлер деп аталады.

Тилдің сөзлик қурамындағы қолланылыұ өриси тарайып қолланылыұдан шығып баратырған сөзлер – гөнерген сөзлерди изертлеұ хәм оларды классификация жасаұға арналып рус тил билиминде бир қанша мийнетлер жазылды. Түркий тиллерде усы мәселеге бағышланған А. Махмудов, Е. Абдилбаев хәм Е. Қиличевтиң изертлеұ жумысларында гөнерген сөзлер кең түрде анализ жасалған. Қазақ тил билиминде Ә. Болғанбаевтың қазақ тилиниң лексикология тараұына арналған мийнетинде өз алдына тема ретинде берилип, тематикалық топарларға бөлип қарайды.

Сондай-ақ, профессор Е. Бердимуратовтың арнаұлы изертлеұинде, қарақалпақ тилиниң лексикология тараұына арналған мийнетлеринде, сабақлықларда сөз етилген.

Автордың «Хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» мийнетинде гөнерген сөзлерди **тарийхый сөзлер**хәм **арханизмлер** деп өз алдына бөлек алып қарайды хәм олардың бир-биринен айырмашылық белгилерин көрсетеди. Қарақалпақ тилиндеги гөнерген сөзлер, оларды хәзирги ўақыттағы жаңа сөзлер (неологизмлер) менен салыстыра үйрениұ, тилимизде бурын қандай сөзлердің қолланылғанын мектеп оқыұшыларына үйртиұ, бул сөзлердің мәнисин хәм көркем шығармалардың тилинде қолланылыұын түсиндириұ үлкен әхмийетке ийе.

Гөнерген сөзлер көркем әдебият стилинде де жийи қолланылатуғын бирлик есапланады. Жазыұшы, шайырлар көркем шығармаларда гөнерген сөзлерди пайдаланыұда сүүретленетуғын ўақыяға сәйкес дәўир колоритин берийди, шығарманың қахарманының жеке тил өзгешелигин көрсетиұди нәзерде туталды.

Мысалы үшін, жазыушы Төлепберген Қайыпбергеновтың «Суық тамшы» повестине нәзер аударғанымызда, ондағы гөнерген сөздердің леклика-семантикалық жақтан орынлы қолланылғаны дыққатымызды тартты.Бұл шығармада қолланылған тарийхый хәм архаизм сөзлерден елеге дейин пайдаланамыз. Бирақта, олардың мәнилері қалып тек ғана атамалары жаңа сөзлер (неологизмлер) менен алмасты. Усы орында сизге шығармада қолланылған сөзлердің мәнилерін кең түрде түсиндирип өтсек:

1. Бұл **меңиреу**, тасланды, гөне жайдың этирапы жүдә кеуилли, быған-жыған адамлар.
2. Шетиректе **жуптылардың** жасырын сөйлесіулері иңгәләп жылаған бөпесін қос алақанына жатқарып бесик қылып тербеткен жигитлер, келиншеклер.
3. Жасы сексеннің шамасындағы ақ жаулықлы, хасалы ана қырық бес-елиу жаслардағы қызыл **гежи** **кәйуаны**хаял менен турған бир бурымлы, бурымға қосылмаған маңлай шашы буйра қыздың қасына тоқтадық.
4. **Отағасы**, жүриң, менің жанашыр, меҳрибаным анау отыр екен,— деди.
5. Азмаз **гидирип** турдым да, Калинин көшесін ийегім менен көрсеттім.
6. Этирапы шөл өсимликлері: сексеуіл, **көсик**, қарабарақ аралас жантақ.
7. **Еденхәзир** жарылса, кирип кетер едим.
8. Усы күни түсимде Зыяда бизің таза тамның ишінде **гөлегөйлеп** жүрип, мени қараңғыда қамаландырып, түни менен кроваттан талай-талай жықты.
9. Бұл **найсапты** жек көре басладым.
10. Азанда буткама келсем, жумысымның баяғы бир қыйлылығы: шөккиш, биз, **созан**, сабақ, **атауыз**, щётка.
11. Ох, қандай катастрофа – деп, өкшеси менен **қобдыйымды** тепти.

Жоқарыда келтирилген гөнерген сөзлердің мәнилері:

Меңиреу	Келбетлик. Есауан, ақылсыз, аўалақ, ҳеш нәрсени ойламайтуғын.
Жупты	Атлық. Қостар, ерли-зайыплы.
Гежи	Атлық. Жүн жипек орамалдың бир түри.
Кәйуана	Атлық. Орта жастағы ақыллы, парасатлы, хәр нәрсеге кеңес берерлик хаял.
Отағасы	Атлық. Жасы үлкен, ақсақал.
Гидириу	Фейил. Азғана күтип турыу, сәл иркилиу, күтиу.
Көсик	Атлық. Қумда өсетуғын жабайы пиязға уқсас өсимлик.
Еден	Атлық. Өжирениң, бөлмениң қара үйдиң адам отырыуға, жатыуға қолайластырылған ишки майданшасы.
Гөлегөйлеу	Фейил. Бир нәрсениң ямаса биреудің қасынан айланшықлап шықпау.
Найсап	Атлық. Инсапсыз, бузық, оңбаған, заңғар.
Созан	Атлық. Ушы топыр ийлемлеу үлкен ийнениң түри.
Атауыз	Атлық. Тистеуиш.
Қобдый	Атлық. Усталардың куралын салатуғын кишкене қутыша.

Тил – ҳәрдайым рауажланып отырыушы кубылыс. Ол ҳәр қыйлы дәуирлерде рауажланып, жетисип барады.

Тилдеги айырым сөзлер кең қолланылады, айырым сөзлер улыўма қолланыўдан шығып қалады. Тилимизде жийи қолланыўдан шығып қалған сөзлер гөнерген сөзлер есапланады. Гөнерген сөзлерди сол тилдеги тарийхый хәм көркем шығармаларда ушыратамыз. Гөнерген сөзлердиң жазыўшылыр тәрөпинен өз шығармаларында орынлы қолланыўы тилдиң лексикалық байлығын, сөзлик қорының бай екенлигинен дерек бөреди.

Жазыўшы Төлепберген Қайыпбергенов та бүгинги күнде қолланыўдан шығып қалған гөнерген сөзлерден пайдаланыў арқалы повесттиң көркемлик жақтан жетисийине, қарақалпақ тилиниң бай сөзлик курамға ийе екенлигин билдирийде өз үлесин қосқан. Бул гөнерген сөзлерди үйрениў, олардың мәнисин түсиндирип берий арқалы тилимиздиң жетилисийине өз үлесимизди қосқан боламыз. Бул жумыс келешекте қарақалпақ тилиниң жаңа түсиндирме сөзлигин дүзийде, жазыўшының шығармалары бойынша түсиндирме сөзликлер ислеийде азғана болса да өз көмегин тийгизеди.

Пайдаланылған әдебиятлар дизими

1. Айтөреев Қ., Гөнерген сөзлер ҳаққында бир-еки аўыз сөз, Әмиўдәрья, 1969, 86-88-бетлер.
2. Бердимуратов Е., Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы.
3. Бердимуратов Е., Қарақалпақ терминологиясы, Нөкис, 1989.
4. Қайыпбергенов Т., Повестьлер, Нөкис, 2018.
5. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги, Нөкис, 1983.